

HALINA JAWORSKA

POLSKA FASOLA Z ORŁEM

W związku z setną rocznicą powstania styczniowego coraz częściej przypominamy rozmaite fakty i zdarzenia, które uległy częściowo zapomnieniu a stanowią czasem bardzo interesujący szczegół rzucający wiele światła na owe czasy.

Dlatego myślę, że w związku z apelem skierowanym do społeczeństwa, by gromadzić wszelkie pamiątki i wspomnienia związane z powstaniem 1863 warto jest przypomnieć o istnieniu tradycji polskiej datującej się z tego czasu a dotyczącej hodowania w ogródkach polskiej fasoli z orzełkiem, co ulegało już pewnemu zatarciu w naszej pamięci.

40 lat temu w czasopiśmie krakowskim «Ogrodnictwo» w roczniku 19 z roku 1923 na stronie 11—13 ukazał się artykuł niedawno zmarłego profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego dr Kazimierza Roupperta pt. «Fasola z orłem».

Autor będąc jeszcze małym chłopcem był świadkiem, jak obywatel Stanisław Gębczyński w Plebance, miejscowości kąpieliskowej koło Ciechocinka na Kujawach, pokazywał zebranemu tam towarzystwu całą grządkę fasoli i przyciszonym głosem oświadczył: — «To jest polski szablak z orzełkiem» —. W podarunku otrzymał wówczas młody prof. Rouppert kilka strąków tej tycznej fasoli. Ale po otwarciu strąków wielce się rozczarował, gdyż zobaczył białe ziarenka z nieregularnymi plamkami czerwonej barwy w okolicy znaczka, od strony brzusznej. Kształtu orzełka na fasoli nie było. Od tej pory prof. Rouppert pamiętał o tej fasoli i wytrwale poszukiwał fasoli z orłem.

Pewnego razu dr Stanisław Eliasch-Radzikowski pokazał mu «ziarno fasoli polskiej, które otrzymał ongiś od pewnego powstańca z roku 1863». W starym, pomarszczonym, żółtym okazie rozpoznał ten sam typ fasoli, tzn. białą fasolkę z barwną plamką dookoła znaczka, jaką kiedyś otrzymał z Plebanki. Z wiadomości ustnych uzyskanych od różnych osób, krewnych i znajomych dowiedział się też, że tradycja «polskiej fasoli z orzełkiem» jest żywa i przechowała się do ostatnich czasów. Wytrwale poszukiwanie zostało w końcu uwieńczone powodzeniem. W czasie wielkiej wojny światowej w roku 1918 prof. Rouppert otrzymał pewną ilość mieszanej fasoli, w której była także «fasola z orłem». Pochodziła ta mieszanka z miejscowości Niegowice w powiecie bocheńskim. Była to powszechnie w tej

okolicy uprawiana fasola pstrokata, wśród której po skrupulatnym jej przeglądzie znalazło się około 30 ziarn fasoli o pięknej wiśniowo-czerwonej barwie. Posiadała ona nieregularne plamki białe na stronie grzbietowej dające zarysy białych orzełków na czerwonym polu (ryc. 1).

Fasolka ta weszła do stałej uprawy w ogródku Zakładu Botanicznego im. Janzewskiego w Krakowie.

Prof. Rouppert gorąco zaapelował w swym artykule do wszystkich czytelników z prośbą o dostarczenie wszelkich danych z piśmiennictwa o takiej fasoli (pamiętniki, powieści, czasopisma) oraz o zebranie wiadomości, w jakiej mierze przechowała się tradycja ustna o fasolce «polskiej o orzełkiem» i gdzie jeszcze utrzymuje się ją w uprawie. Prosił też czytelników o dostarczenie próbek podobnych odmian w celu bliższego opracowania ich pod względem zmienności i wartości hodowlanej.

Ryc. 1. Polska fasolka z orłem białym według Roupperta

Artykuł prof. Roupperta wywołał szerokie zainteresowanie. Wielu hodowców i amatorów odwiedziło Zakład z prośbą o użyczenie im próbek ziarn fasoli polskiej z orzełkiem do dalszej uprawy.

Jako dowód może posłużyć notatka zamieszczona w kronice «Ogrodnictwa» podana przez słuchacza studium rolniczego UJ — Stefana Cycharowskiego (1923). Píše on, że matka jego bardzo zainteresowała się tą odmianą fasoli i przeszukała większą ilość uprawianej w Siarczanej Górze fasoli w celu znalezienia okazów z wyraźnymi konturami orzełka. Praca została uwieńczona dobrym wynikiem, gdyż okazało się, że stosunkowo dość znaczna ilość ziarn posiadała mniej lub więcej wyraźne zarysy orzełka.

Dalej również na apel prof. Roupperta ukazała się w tymże czasopiśmie inna notatka pt. «Zakazane», napisana przez słuchacza Studium Rolniczego UJ Józefa Tendziagolskiego (1923) przypominającą istnienie literackiego udokumentowania problemu «polskiej fasoli z orłem».

«Zakazane» — jest to tytuł zbioru nowel Wiktora Gomulickiego osnutych na tle wypadków roku 1863. Zostały one wydane przez «Książnicę» w Warszawie w roku 1906.

Józef Tendziagolski podaje krótkie streszczenie ostatniej nowelki (str. 111—139) owego zbioru oraz zamieszcza cytat, który jest bezpośrednio związany z naszą fasolką polską z orzełkiem. W ciężkiej chwili w oczekiwaniu rewizji gorączkowo niszczy się wszystko, co wydaje się podejrzane; «ojciec z synami wynosi w nocy z domu wszystko «co zakazane», więc: — starą broń, odznaki patriotyczne, książki, obrazki, fotografie i rzuca w nurt rzeki. Widzi to mała Ania, a że i ona ma

różne «zakazaństwo», więc je chowa i zwierza się Julkowi, dopytującemu się, co chowała:

«Tę śliczną fasolkę, co to ... pamiętasz? — w tamtą niedzielę ta pani przywiozła nam z tamtego ogródka ... — Nie pamiętam. — Taka śliczniutka fasolka ... Calusieńka «atramentowa» — (miało być: amarantowa) z orzełkiem białym na wierzchu. Ta pani mówiła, że to się nazywa «cud natury».

Gdy Julek natarczywie pyta, Ania przyznaje się, co z tą fasolką zrobiła; — Zakopałam ją w ogródku przy altance.

Upłynął czas pewien, Ania z zachwytem opowiada Julkowi: —

«Ach mój złociutki, wyobraź sobie: z tego groszku wyrósł cały krzaczek, taki, o ... taki wysoki. Okręcił się koło tyczki, i calusieńki pokryty kwiatami. Mamusia mówi, że za dwa tygodnie z tych kwiatków porobią się strąki, a za miesiąc, ach! za miesiąc! Będę miała cały fartuszek ślicznych «atramentowych» groszków z białymi orzełkami».

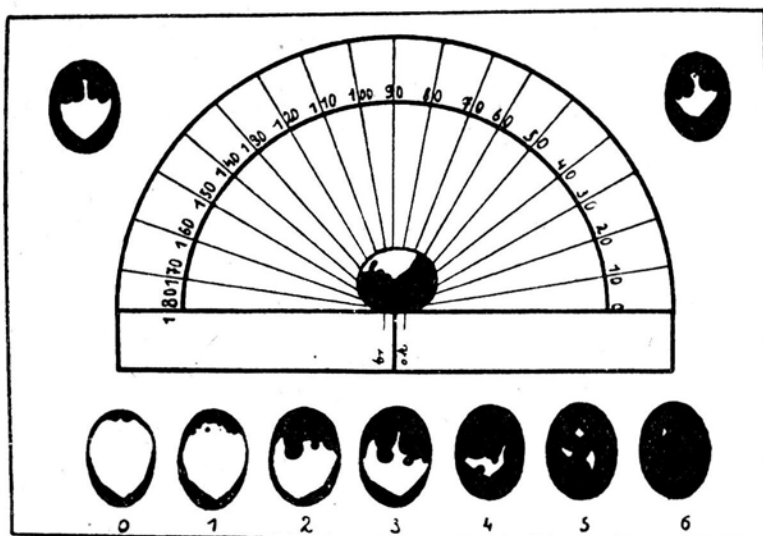
Z zacytowanego urywka noweli Wiktora Gomulickiego wynika, że musiała to być odmiana fasoli polskiej z orzełkiem, hodowana przez Polaków z wielkim pietyzmem jako symbol polskości — godło Polski: — biały orzeł na czerwonym polu, który jest tak drogi sercu każdego Polaka, a szczególnie drogi w latach niewoli.

Jak ogromne znaczenie dla Polaków w owym czasie miała fasola z orzełkiem świadczyć może notatka zamieszczona w tymże czasopiśmie na stronie 32, w której autor podający tylko swoje inicjały L. G. (1923) pisze, że «Fasolka z «polskim orzełkiem» nie cieszyła się względami rządów zaborczych, skoro w Galicji wschodniej przechowywano ją cichaczem. Z tradycji rodzinnej wiem, że w połowie zeszłego wieku była ona w Podhorkach czy też w Mościskach pod Kałuszem u posła ks. Michała Gnitkowskiego, a gdy mu ją złodziej skradł, postarał się o odzyskanie tejeż z narażeniem własnego życia». —

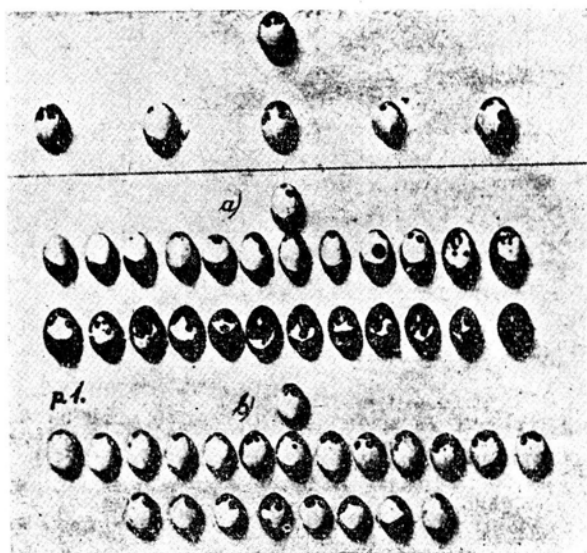
Tradycja uprawy tej fasoli istnieje nadal. W Toruniu od roku 1946, tj. od otwarcia Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika fasola z orzełkiem jest uprawiana w ogródku Katedry Botaniki Ogólnej. Fasolkę tę widzimy nie tylko jako martwy eksponat muzealny, lecz także jako roślinę żywą, produkującą. Populacja tej fasoli uprawiana w Toruniu pochodzi bezpośrednio z materiału krakowskiego tu opisywanego.

Badaniami szczegółowymi naukowymi i uprawowymi nad fasolą polską z orzełkiem zajęła się inż. J. Dobrucka-Roniewiczowa, która opracowała tę fasolę w Zakładzie Botanicznym im. Janczewskiego w Krakowie pod kierownictwem prof. dra K. Roupperta i wydała osobną pracę drukowaną w 3 zeszytach «Ogrodnictwa» w r. 1923 (rocznik 19 na stronach: 78—83, 107—112 i 141—146). J. Dobrucka-Roniewiczowa w swojej bardzo interesującej pracy «Fasola z orłem» do badań wzięła spośród plonów fasoli cztery populacje pochodzące z różnych źródeł:

1. Fasola niegowicka.
2. Fasola z Wielkich Dróg.
3. Fasola targowa krakowska A.
4. Fasola targowa krakowska B.

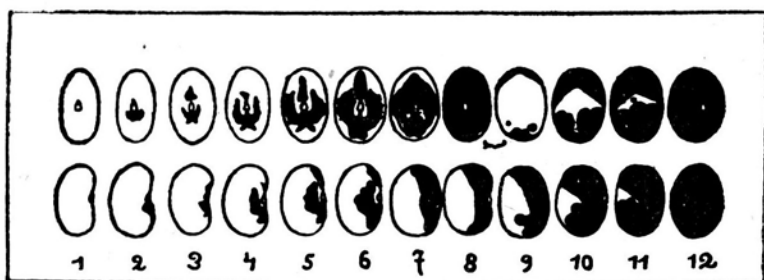
Ryc. 2. Typy kształtu plamki białej i sposób jej mierzenia z pracy inż. Dobruckiej-Roniewiczowej

Ryc. 3. Różne kształty plamki białej, z pracy inż. Dobruckiej-Roniewiczowej

Wszystkie te populacje purpurowo-białe wedle Comesa autorka określiła jako: — *Phaseolus vulgaris* L. *sphaericus* Martens, *albus*, *purpureo-maculatus*.

Charakterystyczne dla naszej fasoli jest to, że plamka przyznaczkowa rozlewa się stosunkowo szeroko, pozostawiając czasem zaledwie ślad białej barwy na stronie grzbietowej. Zmienność plamki białej, jej zasięgu i kształtu waha się w szerokich granicach od więcej niż 1/2 do mniej niż 1/5 ziarna, wyjątkowo do śladu zaledwie (ryc. 2, 3, 4).

Ryc. 4. Powstawanie obu typów orzelków na rozmaitych odmianach fasoli. fig. 3—6 orzelki barwne dookoła znaczka na stronie brzusznej. fig. 7—10 powstawanie białej plamy orzelkowej. fig. 11—12 zanikanie plamki białej. Z pracy jak wyżej

Zarys orzelka powstaje wtedy, gdy kontur górny plamki białej ma półwyspowate plamki barwne ułożone symetrycznie i ułożone tak, że odcinają one głowę, szyję i część skrzydeł białego orła. Czasem w dobrym miejscu leżąca luźna barwna plamka może dać obraz oka (ryc. 1, fig. ostatnia z prawej). Trafia się to niezbyt rzadko. Dolna część białej plamy objęta przez partię purpurową daje dolną część orła,

Ryc. 5. Denarki jagiellońskie z orłem z epoki jagiellońskiej

wprawdzie bez nóg i ogona, ale tego typu jak stylizowany orzeł jagielloński na monetach epoki jagiellońskiej (ryc. 5).

W całości na specjalnie «udanych ziarnach» plamka biała daje zarys zupełnie wyraźnego orła białego na amarantowym polu. Aby ująć w jakiś sposób liczbowo tę zmienność plamy białej grzbietowej, od której wielkości i kształtu zależy występowanie form orła, inż. Dobrucka-Roniewiczowa dokonała stosunkowo prostych pomiarów używając kątomierza z nitką i wyrażając wartości w stopniach (ryc. 2). Ponadto wyodrębniła kilka typów plamki białej znacząc je liczbami w kierunku rosnącego kąta i wystrzępienia tej plamki od 0 do 6 (ryc. 2).

Na podstawie tych pomiarów oraz wyróżnionych typów kształtu autorka stwierdziła, że średnie granice plamki białej oraz jej typy są różne w czterech wyodrębnionych populacjach: — Fasola niegowicka ma plamki o wartości kąta 64° , pozostałe

zaś populacje mają plamki o znacznie bardziej oddalonych konturach o średniej wartości kąta od 90° do 100° . Najczęściej trafiają się wyraźne orły przy wartości kąta około 60° , zaś typy mające średnie wartości kątów 90° do 100° mają bardzo rzadko wyraźne orły.

Trzeba tu dodać, że fasolka nasza w przeciwieństwie do odmian mających mniej więcej wyraźnego orzelka sformowanego dookoła znacзка na stronie brzusznej — ma swego białego orła na stronie grzbietowej, a więc po przeciwnej stronie niż znaczek. Fasolki z orzelkiem barwnym na jasnym tle występującym dookoła znacзка (ryc. 4, fig. 1—6), noszą w systematyce fasoli określenie *aquilinus*. Do takich odmian należy fasola wspomniana jako fasolka polska z orzelkiem przez prof. dr J. Prüffera (1923) w «Ogrodnictwie» t. XIX, str. 335. Są to liczne, znane w literaturze odmiany handlowe; żadna z nich jednak nie odpowiada tradycyjnej «fasoli z orłem» z roku 1863. Jedynie fasola niegowicka, mająca ziarna purpurowe lub amarantowe z białą plamą na grzbiecie posiada pewien procent wyraźnych orłów.

Bardzo interesującą kwestią w badaniach inż. J. Dobruckiej-Roniewiczowej była kwestia ewentualnego dziedziczenia formy plamki grzbietowej i występowania formy orzelkowej, pojęta szerzej jako sprawa zmienności akroleucyzmu u danej odmiany czy odmian. Poszczególne linie wykazywały ogromne różnice. Na podstawie szczegółowych obserwacji autorka stwierdziła istnienie wahań zasięgu barwnej plamy z widoczną przewagą w kierunku wzrostu pigmentacji. Linie o ubogiej skali zmienności, wykazujące przy tym średnie granice rozwartości plamki białej i średnie wystrzępienie, najbardziej obfitowały w typ orzelkowy. Z czterech populacji wyodrębnionych przez inż. J. Dobrucką-Roniewiczową, populacja niegowicka miała na ogół największy współczynnik zmienności i najwyższy procent wyraźnych orzelków (18%).

Na podstawie badań autorka stwierdziła, że wyżej wymienione cztery populacje fasoli są jedną i tą samą odmianą fasoli purpurowo-białej i proponuje dla niej nazwę «fasoli polskiej». Co do kwestii zaś utworzenia odmiany z orłem polskim, tj. ustalenia tego typu i kształtu plamki grzbietowej, do tego stopnia jak stały jest brzuszny orzełek barwny u innych znanych odmian, to nie jest proste. Według zdania autorki, jeśli uda się podnieść procent typów z orzelkiem znacznie i trwale, można będzie wtedy w obrębie «fasoli polskiej» wyodrębnić pododmianę, mającą prawo do nazwy «fasoli z orłem polskim».

Wyodrębniona forma fasoli «fasola polska» ma wedle opisu inż. J. Dobruckiej-Roniewiczowej następujące cechy: *Phaseolus vulgaris* L. var. *sphaericus* Martens, *purpureus albomaculatus* (*polonicus*) jest odmianą tyczną, szparagową. Kwiaty ma białozielonawe, strąki zielone, szorstkie, dojrzałe szarżółte, 2—8 średnio 4-ziarnowe. Wymiary nasion:

dług. 10—13 mm szer. 7—10 mm grub. 6—9 mm

średnio dł. 11 mm szer. 8,8 mm grub. 7 mm

Nasiona prawie kuliste, ze znaczkami dość silnie występującym, błyszczące, purpurowo-białe. Barwa purpurowa może być jaśniejsza (amarantowa) lub ciemniejsza, zależnie od stopnia dojrzałości. Wedle Baumanna «Farbentontarte»

waha się od pourpre rougeatre 218 do pourpre violacé 1325, biała: blanc teinté 161—163. Barwa purpurowa zajmuje część brzusznią fasoli, przyległą do znaczka, barwa biała zaś stronę grzbietową. Stosunek powierzchni zajmowanych przez obie barwy waha się w dość szerokich granicach. Część biała zajmuje najwyżej więcej niż pół ziarna, najmniej zaś niewielki skrawek na grzbiecie. Granica dolna (od strony okienka) utworzona jest zwykle przez dwie linie pod kątem się schodzące. Granica górna może być falowana przy dużej plamce białej, przy mniejszej wcinana półkolisto, mniej lub więcej poszarpana. Na białym tle występują często nieliczne purpurowe cętki lub kropki.

W pewnych wypadkach, przy średniej wielkości plamki i półwyspowatych plamkach symetrycznie od góry występujących, plamka biała przybiera kształt orzełka. Jest to właśnie forma znana z okresu powstania 63 roku, kiedy fasolki takie uważano za «emblematy patriotyczne». (J. Dobrucka-Roniewiczowa, 1923 str. 146).

Celem mojego artykułu było zebranie skąpych, ale bardzo interesujących i cennych wiadomości o tradycji uprawiania tej fasoli polskiej z orzełkiem.

Fasola ta była przez szereg lat przed wojną rozsyłana do licznych ogrodów botanicznych świata przez Zakład Botaniczny im. Janczewskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, po wojnie ogródek Zakładu Botaniki Ogólnej Uniw. Mikołaja Kopernika w Toruniu prowadzi ją od roku 1955 w swoim katalogu nasion wymiennych i jak z dość licznych żądań wynika, zainteresowanie tą odmianą jest znaczne.

*Z Zakładu Botaniki Ogólnej Uniwersytetu
Mikołaja Kopernika w Toruniu*

LITERATURA

- Cycharowski S., 1923, Fasolka z polskim orłem, «Ogrodnictwo» Kraków, 19, 96.
 Dobrucka-Roniewiczowa J., 1923, Fasola z orłem, «Ogrodnictwo» Kraków, 19, 78—83, 107—112, 141—146.
 L. G., 1923, Fasolka z polskim orzełkiem, «Ogrodnictwo» Kraków, 19, 32.
 Prüffer J., 1923, Polska fasolka z orzełkiem, «Ogrodnictwo» Kraków, 19, 335.
 Rouppert K., 1923, Polska fasolka z orzełkiem, «Ogrodnictwo» Kraków, 19, 11—13.
 Tendziagolski J., 1923, Zakazane, «Ogrodnictwo» Kraków, 19, 51—52.